

La cultura com a mediació

Josep M. Castellet, Josep Ramoneda i Ignasi Riera

...i testimoniar allí on sembla més difícil i hostil de fer-ho. Allí on sembla que la cultura contemporània no sent ni el més mínim interès per la Paraula. Allí on les portes semblen tancades.

Alfons Comín

I

Aquestes paraules figuren en el recordatori d'Alfons Comín. Els qui les van triar encertaren molt bé el sentit del pensament de Comín al llarg de la seva vida, però també, molt específicament, les seves darreres preocupacions en el món agitat i ple de tensions en el qual havia, voluntàriament, triat de lluitar.

Hi ha en aquest breu fragment tres conceptes bàsics per entendre el llegat de Comín. Són els de *Paraula*, *testimoniatge* i *cultura*. Els qui coneixiem a través d'una llarga amistat, però també a través del treball en comú a «Taula de canvi» i en altres terrenys del món de la cultura, l'abast de la tasca que s'havia proposat, sabem com s'anaven centrant cada vegada més els seus interessos en el terreny cultural i les raons per les quals ho havia decidit. La temptativa d'aquestes pàgines és el de saber-ho explicar amb els seus propis mots, en un moment en el qual, després de la seva mort, l'esclat públic religiós i polític de la seva personalitat ha empal·lidit, potser, una dimensió sense la qual, tanmateix, no es pot entendre el sentit global de la seva vida com a projecte unitari o com a totalitat coherent.

Al començament hi va haver el Comín cristià, certament, imbuït, però, d'una força —o d'una febre— testimonial que va menar, al llarg dels anys, la seva acció cap al terreny polític, amb l'assumpció de tots els riscos que aquesta activitat comporta. Però, al començament, també, hi havia el Comín intel·lectual, l'universitari, l'home de cultura, l'única arma del qual —com va reconèixer ell mateix uns anys més tard abans de passar a l'acció política de partit— era la *paraula*, és a dir, l'escriptor, primerament d'articles, més tard d'articles i de llibres, abundós, creatiu, polèmic, humanista. En els seus escrits —com en la citació que encapçala aquestes ratlles— apareix amb freqüència el mot «Paraula» que cal entendre en el sentit dels versicles hímnics amb els quals comença l'Evangeli

de Sant Joan i que cal repetir aquí, malgrat que siguin coneguts per tothom. És a dir: «1. Al principi hi havia la Paraula / i la Paraula estava amb Déu / i la Paraula era Déu. / 2. Al principi estava amb Déu. / 3. Per mitjà d'ella tot ha començat d'existir / i sense ella res no existiria.»¹

Alfons Comín utilitzava «Paraula» en el seu sentit fundacional, és a dir, en el del poder creador originari, en el del fet mateix de la creació transcendent. Filològicament, «Paraula» és la traducció de «Logos», de significació tan diferent al contingut teològic de la de l'Evangeli. Tanmateix, el *logos* grec traspasa a termes humans la facultat primigènica de crear a través de l'*expressió*, del *pensament*, del *discurs* o de la *intelligència* i, en un grau més alt que s'apropa al «misteri», de l'*art*, és a dir, de la creació artística.

La part inexplorada, fins ara, en el pensament d'Alfons Comín és precisament la que va de la Paraula (amb majúscula) a la paraula (amb minúscula), el lligam entre les quals s'estableix a través del mot creador que és la poesia: «La trama divina en l'existència purament humana» (Kierkegaard). En un fragment reproduït d'una carta adreçada a la Maria Lluïsa, des de la presó, del dia 3 de gener de 1970, diu: «*La cifra y la clave es siempre la poesía; en cualquier tiempo de madurez resurge la poesía; la verdad hay que buscarla en la poesía.*»² La xifra i la clau... No es pot ser més contundent i, alhora, més precís: xifra, en termes filosòfics, ha estat utilitzada com la manera de donar l'objecte com a objecte pur, l'Ésser o la realitat essencial; la xifra no és, certament, la mateixa transcendència, però sí el llenguatge a través del qual aquesta parla. D'ací que Comín ens digui que cal cercar la veritat en la poesia o que, encara més profundament, la mateixa poesia, l'acció poètica, comporta una forma activa de coneixement i d'aproximament a la veritat. Deu anys abans del fragment de la carta esmentada, l'Alfons ja ho sentia així. Tot referint-se al període de separació acordat amb la Maria Lluïsa, abans del seu definitiu lligam, escriu: «*Sin haber llegado a las formulaciones que en cuestiones decisivas sobre la vivencia de la fe en la historia se irían aclarando a través de los años (...), a partir de una comprensión sustancialmente poética —la poesía como valor superior de acercamiento a la verdad— del hecho de saberme creyente y miembro de una nueva iglesia en deuda de pecado histórico, me iba acercando a la sensibilidad que sólo puede adquirirse en cierta proximidad con la Palabra y en la búsqueda de Cristo a través de la historia.*»³ Paraula i poesia: l'aproximació a la Paraula és el que el porta a una comprensió *substancialment poètica* de la seva pròpia vida.

1. Versió de la Fundació Bíblica Catalana.

2. *Fe en la tierra*. Desclée de Brouwer, Bilbao, 1975, p. 175.

3. *Ibid.*, p. 81.

De la Paraula, doncs, a la paraula poètica. És un trànsit lleu, estretament unit, per un pont molt curt, en el pensament de Comín. *Creença* —la Paraula com a originari transcendent— i *creació* —la paraula com a temptativa desvetlladora del misteri de la vida humana i, a la vegada, mediatra en el conflicte entre el transcendent i la immanència, entesa aquesta com allò que roman dins dels límits de l'experiència possible, del real. Creença i creació: les dues categories culminants de l'escala de valors de Comín. Les dues formes més absolutes de realització personal en la plena expressió de la llibertat, la qual era el mòbil central de la seva existència: la llibertat en el diàleg suprem amb la divinitat i la llibertat encarnada en l'objecte creat. Dues formes d'amor, també.

La llibertat era, per a Alfons Comín, l'única forma possible de realització personal i d'ací la seva lluita obsessiva en aquest sentit: sense la llibertat no hi havia coneixement ni, òbviament, lliure arbitri. Des d'aquest punt de vista, la forma suprema de realització a la que podem aspirar els subjectes (singulars amb consciència) és el coneixement: com més ple sigui el coneixement més plena serà la nostra singularitat. Pel coneixement «creixem» indefinidament: la nostra consciència es va fent cada vegada més rica, més potent, més consciència de sí. La raó, que és el nostre instrument clàssic de coneixement, és per definició simplificadora (el discurs de la raó sempre comença essent discurs dels límits de la raó): redueix singulars a universals, marca el perfil dels objectes, mai tot el conjunt de tonalitats i matisos. El concepte sempre serà molt més imprecís que el llenguatge poètic. Comín va fer us ple de la raó: en la vida pràctica (la seva opció político-cultural) i en el treball teòric (les seves investigacions en ciències socials). I Comín sabia molt bé —i corria els riscos pertinents— que les seves opcions pràctiques, enteses com a exercici de la seva llibertat, manaven, indicaven els camins a seguir per les seves opcions teòriques.

Però Alfons Comín no es va quedar aquí. La presència dels singulars no podia ser per a ell mai indiferent. El contorn, la taula estadística i el fred enunciat de la llei sociològica eren poca cosa al costat del detall de l'humà: l'expressió, la mirada, l'alegria, el dolor. En els moments de veritat, la reducció a grans lleis de la història li resultava completament insuficient: necessitava del coneixement freqüent a freqüent, directe, que li permetés la comprensió, la aprehensió, de singulars plens i no de categories universals sempre tendents a la buidor. Era el moment de la fe i de la poesia: dues formes excepcionals de coneixement.

Ell sabia —i ho va fer entendre a molts agnòstics, que així van comprendre per què la fet pot contenir tanta veritat— que creença i creació tenien una cosa molt profunda en comú: el coneixement de singulars. A través del seu gest creador, el que fa l'artista és

produir-reproduir singulars plens sense el pes connotat de la significació, de la metodització o de la representació. A través de la fe religiosa, s'assoleix la relació plena de coneixement amb un singular ple: el singular Absolut. L'objectiu final és la visió de Déu i, per tant, el coneixement total. La diferència entre aquestes dues formes de coneixement és en l'origen. La creença exigeix un postulat previ: el de la fe, resposta lliure a la crida de Déu que és la gràcia, misteri i clau del sentiment religiós. La creació artística és un gest lliure que procedeix de l'home, de l'immanent, de la pròpia sensibilitat. L'Alfons va respondre a la crida del singular Absolut, però va optar, en els moments més difícils del combat angoixós de la immediatesa política, pel consol creador de l'art. Per això li havíem sentit parlar tantes vegades de la proximitat entre fe i poesia: el lligam, per a Comín, el feia *la veritat*. Aquest és el grau profund, el nivell primer de la seva vivència intel·lectual i de la seva preocupació cultural: a partir d'ací es dedueix tota la resta.

II

Quan hom parlava de la dimensió del Comín cultural, la gent pensava sobretot en la seva lluita pública en favor de la llibertat de la cultura: lògicament el més visible és sempre el que la gent recull, sense aturar-se a pensar en les motivacions secretes o ocultes que menen a una acció determinada, en el pensament íntim i rigorós que les dirigeix. D'altra banda, era coherent de pensar en la dimensió político-cultural d'aquesta lluita, perquè és la que traslluïa més a través de la seva activitat professional: l'escriptor, però també el director de diverses i successives editorials o el d'aquesta mateixa revista. ¿Cal recordar, ara, la dèria i la insistència d'Alfons Comín a l'hora d'atacar la censura, públicament, però també privadament en les seves relacions obligades amb el Ministeri d'Informació i Turisme; els programes literaris de les editorials que va dirigir; l'esforç per recuperar, a través de la reedició de llibres, revistes o articles, dels exiliats o dels oblidats, la memòria històrica del país; la participació en actes, col·loquis, congressos, conferències; l'obstinada creació de *Taula de Canvi* o les temptatives frustrades d'acció cultural en altres terrenys? Tot això forma part —i no la més petita— d'una biografia densa i apassionant.

Reduir la seva vivència de la cultura a les realitzacions pràctiques de la seva tasca —malgrat la seva excel·lència en la major part dels casos o els errors circumstancials, en d'altres— fóra, tanmateix, minimitzar el pensament cultural de Comín que arrenca, intuïti-

vament de molt lluny, però que es madura i conforma, d'una manera especial, els darrers anys de la seva vida. Cristià amb voluntat de testimoniatge, de tarannà apassionat, abocat a l'acció i a la polèmica, inquiet i incòmode, hauria pogut derivar vers la unidimensionalitat del profeta sever i cedir davant les temptacions dogmàtiques del món de les creences. D'altra banda, comunista militant, fins i tot sense abandonar la fe, hauria pogut esdevenir un líder il·luminat, predicador de la revolució social, sense matisacions històriques, vers la utopia del progrés indefinit. Alfons Comín tenia, certament, el carisma del profeta i del líder. Però tenia, també, la dimensió intel·lectual del dubte i l'arrel ètica profunda que l'impedia —per respecte a ell mateix, però, en definitiva, per respecte als *altres*, dels quals se sentia part— de profetitzar o d'encapçalar moviments en els quals la Paraula podia esdevenir Dogma, i l'Acció, Poder. Però ni el Dogma ni el Poder interessaven a Comín. S'havia cansat de repetir, des de molt jove, la frase de Van der Meersch: «*La veritat, Pilat, és aquesta: posar-se del costat dels humils i dels qui pateixen.*» La seva lluita contra l'Església dogmatitzada i oficialista va ser incansable. Però, també, en tant que glossador dels valors renovadors del marxisme, lluitava per alliberar el Partit d'una herència dogmàtica i burocratitzada. Per referir-nos, només, a la part cultural d'aquesta empresa, reproduïm un fragment d'una entrevista, en la qual, després de preconitzar el trencament amb l'herència de la III Internacional —i no només amb l'estalinisme—, diu: «*Hi ha tota una concepció cultural incrustada a la pràctica política de la III Internacional, que feia de la cultura una esclava de la política (...). Simplificant molt les coses, crec que hi ha un mecanisme que qualificaria, irònicament, d'infernàl en el discurs polític dels nostres partits, i del partit, en general, del partit com a institució, sigui o no comunista, que és portar el discurs que comporta l'anàlisi de la realitat al reduccionisme de la consigna. Cosa que, és clar, requereix anar prescindint de tota mena de matisacions.*»⁴ Al llibre *Cristianos en el Partido, comunistas en la Iglesia*,⁵ potser el més significatiu pel que fa a la teorització cominiana de l'antidogmatisme, ens recorda els errors de totes les esglésies quan han pretès imposar certes es cultures allà on només hi havia interessos de classe. O quan han pretès fer un mal ús de la fe per imposar tics culturals retrògrads. Era la seva obsessió de bandejar el manualisme (tant el del «Politzer» com el del «Syllabus»): els manuals redueixen a fórmules catequètiques, dogmàtiques, allò que és una adquisició dialèctica de molts anys d'assimilació cultural. De l'antidogmatisme al pluralisme no hi ha més que un pas, que

4. «Trebll», n.º 638, 31-7-1980.

5. Editorial Laia, Barcelona, 1977.

Comín havia donat ja feia molt temps. I antidogmatisme i pluralisme li havien permès de trobar un terreny de coincidències fonamental amb totes aquelles persones que no conviuen ni les seves creences religioses ni les polítiques. És més, el seu constant reconeixement de tot el que havia après de la gent que no compartia amb ell les seves conviccions només provenia de dues experiències llargues i profitoses: la primera, la comunió humana amb els «condemnat de la terra» —tema del que no parlarem ara, tot i la seva importància, ja que no és l'encàrrec que ens ha estat fet— i la segona, la comunicació profunda, rica, plural, creadora i lliure a través del món de la cultura. Certament, la cultura era per a ell el lleure i la reflexió en una vida tan plena d'activitat i de tensions: llegir poesia o escoltar música, per exemple. Però era molt més, és a dir, era el terreny de *mediació* de la humanitat, l'únic en el qual la comunicació entre els homes era absoluta i lliure, creativa i superadora dels contraris, i, en conseqüència, com hem dit, antidogmàtica i plural: això significava la possibilitat d'enriquiment personal i de desenvolupament comunitari de la persona —recordem a Mounier— a través d'una tradició secularment assumida. Era o significava poder parlar de religió i de política sense les tensions de la lluita de cada dia, en tant que la religió —totes les religions— i la política —la de totes les ideologies— formaven part d'una tradició cultural comuna, sense la qual no podem avançar cap a un món en transformació i revolucionari com ell desitjava. Ho diem en les seves pròpies paraules, quan parlava d'una «nova cultura»: «*Aquesta "nova cultura" —deia— no farà "tabula rasa" de les aportacions anteriors de la cultura universal. Recollirà, ben al contrari, tot allò de positiu que hi ha a la cultura de tota la humanitat, reinterpretada segons les noves situacions i des de l'anàlisi de classe.*»⁶ Són paraules, ja, d'una etapa de maduresa. Són paraules d'una saviesa antiga a la que l'Alfons accedia a través d'un combat que no va abandonar mai, però que el condicionava molt, per la seva conjunturalitat, com ens ha condicionat a tots. Hem d'insistir, doncs, en el caràcter de *mediació* que per a ell tenia la cultura. *Mediació* entesa, certament, d'una banda, en la mida que podia ser el reflex de Crist com a perfecte mediador entre Déu i la història dels homes. I *mediació*, també, potser, com a procés dialèctic —des del pensament de Hegel al de Marx— racionalment articulable i explicable que permet d'expressar les relacions *concretes* i no només les *abstractes*: «*Cadascuna de les relacions amb l'home i amb la naturalesa —com deia Marx— ha de ser una exteriorització determinada de la vida individual real que es correspongui amb l'objecte de la voluntat. Si estimes sense despertar amor, és a dir, si el teu amor en quant amor no produeix amor*

6. «Trebll». Entrevista *ut supra*.

recíproc, si mitjançant una exteriorització vital com a home que estima no et converteixes en home estimat, el teu amor és impotent, una desgràcia.»⁷

Finalment, però, creiem que en el pensament darrer de Comín la cultura era concebuda com a *mediació* entre el pluralisme dels homes en llur diversitat i condició, fins a tal punt que en la seva funció esdevenia autònoma perquè era l'únic terreny on les persones, en llur condició estrictament humana i encarnada en la història, podien desenvolupar-se en una llibertat conquerida individualment i, en la mesura de la comunicació possible, col·lectivament, comunitàriament. Era, finalment, la totalitat indestructible i indestructible, en la qual calia emmarcar tots els homes, en llur quefer diari i en les més altes projeccions de l'esperit.

L'autonomia absoluta de la cultura, en termes de creació i difusió artística i científica, es planteja, doncs, en el pensament de Comín, com un fet ineluctable. És més, en les seves paraules, totes aquelles iniciatives independents de la maquinaria de la indústria cultural consumista hauran de mantenir-se «*independientes respecto a intereses partidistas, posiblemente justos y hasta funcionales en el plano propio de la política, pero que pueden hacer de la cultura esclava de los avatares inciertos de luchas coyunturales, ajenas a su propia identidad que ha de ser en todo momento libre, crítica, creadora.*»⁸ I rebla el clau, dient: «*... la existencia de las iniciativas autónomas a que nos referimos, enriquecerán el debate ideológico y el desarrollo de una cultura viva y plural.*»⁹

Cultura, doncs, lliure, crítica, creadora, viva i plural: cultura autònoma, en definitiva, de totes les traves dogmàtiques que, des de qualsevol església o institució, se li vulguin imposar en nom d'una veritat absoluta, però inexistent. Comín havia parlat, és cert, moltes vegades de la veritat i ho hem esmentat abans, en els seus mots, quan parlava de la poesia «com a valor superior d'acostament a la veritat» o, més encara, quan deia que calia «cercar la veritat en la poesia». Però, quina veritat? Diríem que ell mateix la cercava pluralment, a través de la *Paraula* —és a dir, de la gràcia o del mot inefable de la transcendència—, a través del *testimoniatge* —és a dir, assumint la veu que no és escoltada, la «dels humils i dels qui pateixen»— i a través de la *cultura* —és a dir, de l'herència d'una humanitat que no n'ha tinguda mai una de sola de veritat, ans al contrari una pluralitat d'incerteses que han configurat la condició humana, tal com la veiem avui amb els ulls de la història, no solament dos mil anys després del naixement de Crist

7. Karl MARX: *Manuscrits d'economia i filosofia*.

8. «*Intelectuales de izquierda y organización de la cultura*», article publicat simultàniament a «*La Vanguardia*» i a «*El País*» —en dues parts— el 24 i 25 d'agost de 1977.

9. *Ibid.*

—ja que parlem d'un cristià—, sinó a molts milers d'anys més de l'aparició de l'home sobre la terra i de les primeres mostres del seu treball creador, això que, precisament, anomenem amb la paraula cultura.

Paraula, testimoniatge, cultura... Tres conceptes, com dèiem al principi, que van marcar la línia d'un Alfons Comín que s'acostava, en el seu desenvolupament, a una maduresa que no dubtem que hauria tingut un esclat encara superior al de tota l'etapa anterior, malauradament curta. Encara que venia d'anys enrera, el pensament cultural de Comín es concretava i creixia els darrers temps. Angoixosament, fins i tot, com es revela en el seu darrer llibre, parlant del context revolucionari de la Cuba de Fidel Castro. Es pregunta: «*¿Quién decide si un escritor, si una obra de creación, son verdaderamente revolucionarios? ¿Lo decide el Partido único? ¿Lo decide el núcleo dirigente del mismo? ¿El Consejo Nacional de Cultura? ¿No existe el peligro de que la palabra Revolución se convierta para algunos burócratas en un ente justificativo, entre metafísico y abstracto, que la transforme en un oráculo de uso privado, al margen de las masas y tras el que se pueda ocultar la voz de "quienes mandan"?*» I ell mateix respon premonitòriament, en el cas de Cuba: «*Identificar intelectual crítico con intelectual contrarrevolucionario puede conducir a un maniqueísmo que, a la postre, se revuelve contra la misma Revolución. Esta necesita de la crítica abierta de todo el pueblo; y parte de él es también el poeta, el escritor, el artista que ha aceptado la afirmación, "el arte es un arma de la Revolución" pero un arma peculiar, de aristas a veces inesperadas, no reductible a normas burocráticas o a dependencias de mediocres funcionarios.*»¹⁰

Ho tenia decidit feia temps, probablement des dels orígens, quan va acceptar la mà de Mounier i d'altres pensadors afins per tal d'endegar un camí de compromís històric amb el poble, a través de la *Paraula* creadora. Tanmateix, va ser un camí ple «d'arestes a volta inesperades» que no va intentar mai d'eludir, perquè formaven part —una part, potser només— de la veritat de cadascú. I era en el terreny de la mediació cultural on cercava, darrerament, la resposta a unes crisis personals que no traduïen altra cosa que una crisi més fonda, de civilitzacions plurals, potser, però sobretot d'humanisme.

10. *Cuba, entre el silencio y la utopía*, Editorial Laia, Barcelona, 1979, pàgines 43-4.

III

Fa molts anys, comentava un dia Comín, amb un de nosaltres, un fragment de Salvador Espriu que l'havia colpit especialment pel que fa al concepte de la veritat i pel sentit religiós que contenia. Es tracta d'un text de *Primera història d'Esther*, el darrer discurs de l'Altíssim: «Penseu que el mirall de la veritat s'esmicolà a l'origen en fragments petitíssims, i cada un dels trossos recull tanmateix una engruna d'autèntica llum. I si algú dels qui m'entenen creu encara que és una obra digna i noble evocar amb esperit religiós les ombres predecessors —car ningú no sap si l'alè de vida dels fills de l'home munta enlaire i si l'hàbit de la bèstia davalla devers la terra—, que pregui avui pels difunts de Sinera.»¹¹

Creiem que aquest fragment —que conté entre altres idees antigues un versicle de l'Eclesiastès (3, 21), tan grat a Comín— resumeix, en certa mesura, un concepte molt pròxim al que el va dur al seu sentit de pluralisme entroncat amb la cultura encarnada en la història. Perquè si algun sentit va tenir la vida d'Alfons Comín —avui, dissortadament ja, una *ombra predecessora*— va ser el del seu esforç i la seva lluita d'home per reunir amb modesta humilitat però amb voluntat tenaç, els *fragments petitíssims* i esparsos d'*autèntica llum* de la història de la humanitat —culturalment entesa com el cúmul de passions i de creences, de certituds i dubtes, que cremen en cadascú de nosaltres i en les nostres obres— per tal d'ajudar a reconstruir, no pas solitàriament, sinó comunitàriament, *el mirall de la veritat*. D'ací que el que molts creuen que eren les seves contradiccions no ha resultat ésser més que una tasca permanent, *digna i noble*, d'acumulació de carreus distints i vertaders, com una paret feta de sòlides pedres, per tal d'edificar un món més veritable, és a dir, més just i més justament ordenat a les necessitats dels homes.

11. Edicions 62, Barcelona, 1975, p. 53.